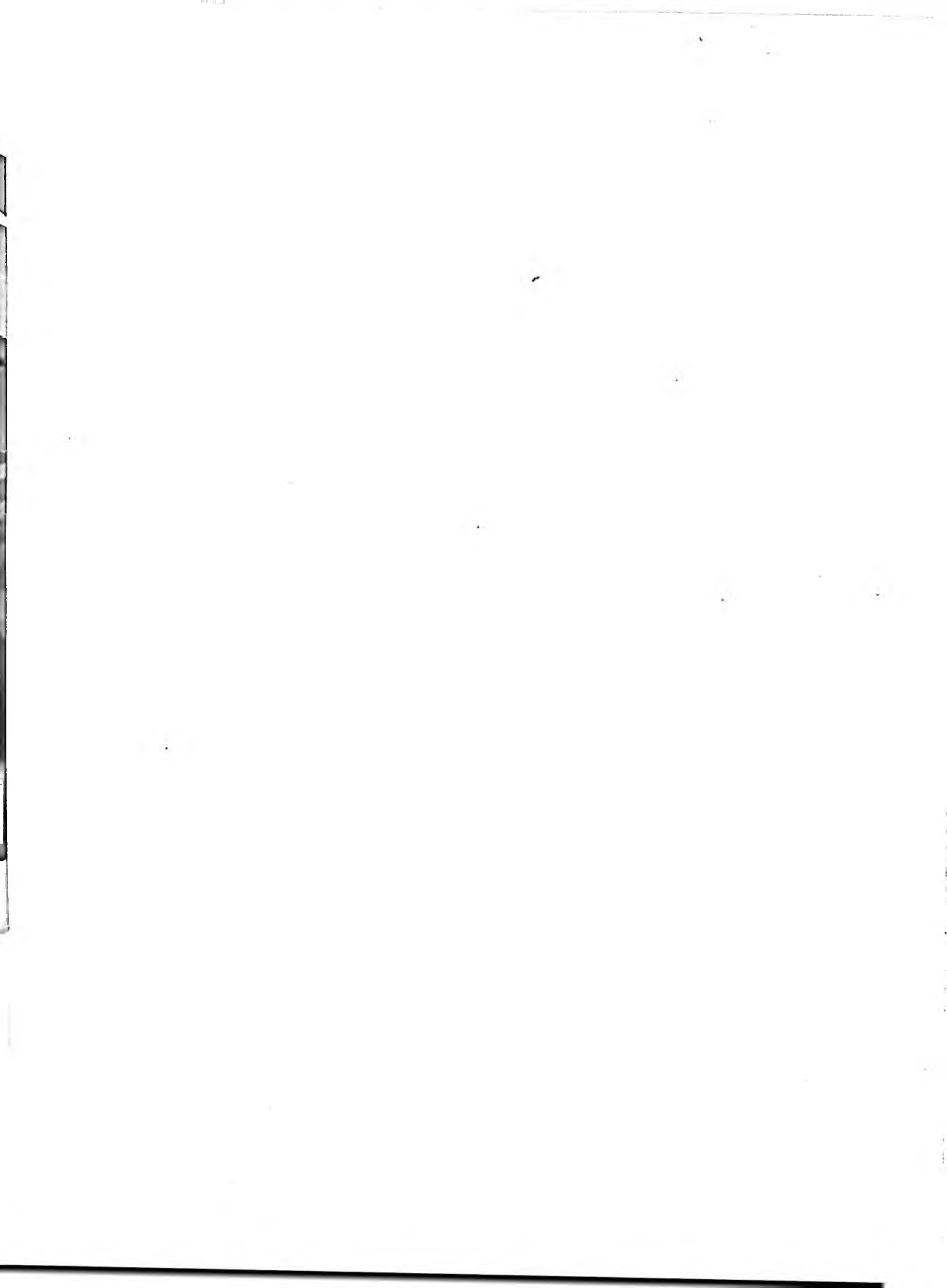

O.A.Norboyev

MOLIYAVIY TAHLIL

336(04)
N 74

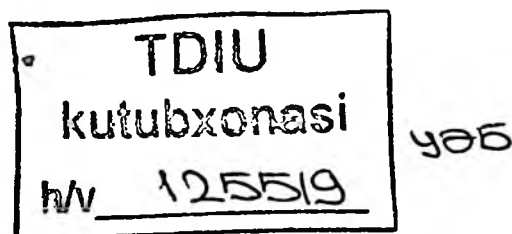
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYT UNIVERSITETI

O. A. NORBOYEV

MOLIYAVIY TAHLIL

(Darslik)

TOSHKENT – 2023

UO‘K 657.622(075.8)

KBK 65.261

M 56

O.A. Norboyev. Moliyaviy tahlil. (Darslik). – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2023, 592 b.

ISBN 978-9910-735-21-9

Ushbu darslik Davlat ta’lim standartlari talablari, Moliyaviy tahlil o‘quv dasturiga asosan tuzilgan bo‘lib, 5111000 – “Kasb ta’limi”, 5230900 – “Buxgalteriya hisobi va audit”, 5230700 – “Bank ishi” ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha o‘qiyotgan talabalar uchun mo‘ljallangan.

Darslikda Moliyaviy tahlilning nazariy va amaliy asosiga urg‘u berilgan bo‘lib, unda xo‘jalik yurituvchi subyektlardagi sodir bo‘ladigan muomalalarni hisobga olish, ularni raqamlashtirish, hujjatlashtirish, umumlashtirish, moliyaviy faoliyati to‘g‘risidagi to‘liq va ishonarli ma’lumotlarni shakllantirish hamda ushbu ma’lumotlarni takomillashgan tarzda tezkor yuritish va qayta ishlashni o‘rgatishga e’tibor qaratilgan.

Mazkur darslik talabalar uchun “Moliyaviy tahlil” fanidan asosiy o‘quv adabiyoti sifatida xorijiy tajriba asosida tayyorlandi. Undan boshqa iqtisodiyot yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mutaxassisleri, ushbu sohada ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar ham foydalanishlari mumkin.

UO‘K 657.622(075.8)

KBK 65.261

Taqrizchilar:

N. SH. Xojimuradov – *i.f.d., professor;*

U.A. Nurmanov – *i.f.d., professor.*

Ushbu darslik Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rektorining 2023 yil 28 avgustdagi 272-son buyrug‘iga asosan nashr qilindi.

ISBN 978-9910-735-21-9

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2023.

KIRISH

Tabiat va jamiyatdagi hodisalar singari iqtisodiy hodisalarning ham tarkibiy qismlarini bilmay turib, ya'ni tahlil qilmay turib, ularni ilmiy jihatdan o'rganib bo'lmaydi.

Analiz iborasi «analys» so'zidan olingan bo'lib, «bo'laman», «hal etaman» degan ma'noni bildiradi. Binobarin, tahlil murakkab hodisa va predmetlarni tarkibiy qismlarga bo'lish, ajratib qo'yish asosida ko'rsatkichlarni taqqoslash va o'rganish demakdir. Ma'lumki, korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni oshirish, faoliyatning sifat va miqdor ko'rsatkichlari bo'yicha muvaffaqiyatlarni o'rganish va uni takomillashtirishning qulay yo'llarini belgilash – moliyaviy tahlilni tashkil qilishning zaruriy shartlaridan biridir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy tahlilning roli keskin oshadi, chunki boshqarishda oldingi ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechilib yangi, erkin iqtisodiy mexanizmlar orqali boshqarish tizimi shakllanadi. Oldingi tahlil asosan, reja ko'rsatkichlarini asoslashga, uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan edi. Bugungi kunda esa, har bir xo'jalik subyekti o'z faoliyatini mustaqil ravishda boshqaradi. Bu, o'z navbatida, tahlilning rolini oshiradi. Moliyaviy tahlil orqali har bir subyektda mavjud bo'lgan ichki va tashqi imkoniyatlar aniqlanadi, ularni amaliyotga safarbar etish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Moliyaviy tahlil orqali ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligi hamda mamlakatning iqtisodiy salohiyati aniqlanadi. Bunda, tahlil uchun manba bo'lib, yigma statistik ma'lumot asos bo'la oladi. Xo'jalik faoliyatini tahlil qilishdan maqsad korxon va birlashmalarning ish faoliyatiga obyektiv baho berish hamda xo'jalik yuritishning samaradorligini yanada oshirishdan iboratdir. Bunday tahlil natijalari korxonaning xo'jalik faoliyatini doimo nazorat qilib turishni, unga rahbarlik qilishda xatoga yo'l qo'ymaslikning oldini olishga xizmat qiladi.

Korxonada faoliyati shu darajada serqirradi, tahlil jarayonida uning hamma jihatlarini o'rganish lozim. Shunday ekan, tahlil vazifasi ham ko'p qirralidir.

Tahlil jarayonida barcha kamchiliklar aniqlanadi. Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda esa aniqlangan kamchiliklarga kelgusida yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlari ishlab chiqiladi. Shu tariqa kamchiliklar bartaraf qilinib, xo'jalik faoliyatining uzluksiz ravishda takomillashuvi va samaradorligi oshib borishi ta'minlanadi.

Moliyaviy tahlilning asosiy vazifasi – bu korxonalar faoliyatida foyda miqdorini ko'paytirishning turli va optimal yo'llarini aniqlab berishdir. Agar korxonada faoliyatida foyda miqdorining oshishiga narx-navoning ko'tarilishi yoki atrof-muhitga zarar yetkazish evaziga erishilsa, buni hech qachon korxonada muvaffaqiyat deb bo'lmaydi.

Moliyaviy tahlil oldida turgan muhim vazifalardan yana biri – bu korxonada mehnat jamoasi faoliyatining iqtisodiy natijasini aniqlashdir. Tahlil qilish jarayonida tashqi va mehnat jamoasiga bog'liq omillar ahamiyatini o'rganish lozim. Bunda faqatgina erishilgan natijalarni me'yoriy yoki hisobot davri natijalari bilan taqqoslab chegaralanib qolish kerak emas. Eng muhimi – mamlakat erishgan yutuqlari, raqobatbardosh mahsulot ko'rsatkichlari va dunyo ilmiy-texnika darajasi bilan solishtirish muvaffaqiyatlar garovi ekanligini unutmaslikdir.

I BOB. MOLIYAVIY TAHLILNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Reja:

- 1.1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi.
- 1.2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'рни.
- 1.3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari.

Tayanch so'zlar:

Fanning shakllanishi; fanning rivojlanish tarixi; O'zbekistonda fanning rivojlanishi va boshqaruv tahlili fanining mazmuni; tahlil boshqaruvning muhim funksiyasi ekanligi.

1.1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi

Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi murakkab jarayon hisoblanadi. Ishlab chiqarish va odamlar farovonligi turli ijtimoiy, siyosiy hamda iqtisodiy omillarga, iqtisodiy taraqqiyotning tub qonunlariga bo'ysunadi. Ushbu qonunlarni aniqlash uchun oddiy kuzatish va hodisalar bayonining o'zi yetarli emas. Sodir bo'layotgan jarayonlarning mohiyatiga kirib borish va ularni harakatlantiruvchi kuchlarni aniqlash zarur.

Moliyaviy tahlil haqida fanning manbaini izlash – sezilarli darajada foydasiz mashg'ulot hisoblanadi. Analitik funksiyalar elementlari ixtiyoriy xo'jalik faoliyatiga taalluqli hisoblanadi. Tahlil feodal Britaniyada (XII asrlar) manorial hisob va audit (qishloq xo'jalik mulkida hisob va nazorat tizimi) ning tarkibiy qismi bo'lgan. Qayd etish joizki, yunon va rim davri auditidan farqli o'laroq britancho o'rta asrlar auditining o'ziga xos xususiyati shunda ediki, auditor e'tibori nafaqat mulk inventarizatsiyasi va hisoblar nazoratiga, balki avvalo u yoki bu

bitim natijalari hisob-kitobiga qaratilgan. Hisob-kitoblarga tuzatish kiritilib, boshqaruvchi o'z xo'jayini (lord) oldida hisob berishi kerak bo'lgan summa oshirilgan holatlar tez-tez qayd qilingan. Hisob, nazorat va analitik funksiyalarning o'zaro aloqasi mavjud.

Buxgalteriya hisobining tarkibiy qismi sifatida tizimlashtirilgan moliyaviy tahlil asoschisi fransuz Jak Savari (1622-1690) e'tirof etiladi¹. U sintetik va analitik hisob tushunchasini joriy qilgan (shuningdek, uni haqqoniy ravishda boshqaruv hisobi va ishlab chiqarishni boshqarish haqidagi fan otasi deb sanaydilar). Albatta, moliyaviy tahlil elementlarining shakllanishi va ulardan foydalanish o'sha vaqtda boshqa mamlakatlar, xususan, Italiyada ham kuzatilgan. Masalan, A.Pietro tadrijiy budjet ajratmalarini haqiqatdagi xarajatlar bilan taqqoslash metodologiyasini tadqiq etgan. B.Venturi korxonalarining o'n yillik xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlarining dinamik qatorlarini shakllantirib tahlil qilgan. XIX asrda italiyalik buxgalter Juzeppe Cherboni (1827-1917) tomonidan Savari g'oyalari chuqurlashtirilib, buxgalteriya hisobini sintetik qo'shish va analitik ayirish to'g'risida ta'limot yaratildi.

XIX oxirlari –XX asr boshlarida hisob haqida betakror tushuncha – balansshunoslik paydo bo'ldi. U uch asosiy yo'nalish bo'yicha rivojlangan:

- 1) balansning moliyaviy tahlili;
- 2) balansning yuridik tahlili;
- 3) foydalanuvchilar orasida balans haqida bilimlarni ommalash-tirish.

Birinchi yo'nalishni I. Sher, P. Gerstner va F. Lyaytner rivojlantirgan. Xususan, Gerstner qisqa va uzoq muddatli majburiyatlar nisbati, avanslangan kapitalning 50% i miqdorida qarz mablag'larining yuqori chegarasini belgilash, moliyaviy holat va likvidlikning o'zaro aloqasi haqida *balansning analitik tavsifi* tushunchasini muomalaga kiritdi.

---

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

Ikkinchi yoʻnalishning rivojlanishiga R.Baygel, E.Remer, K.Portsig va boshqa olimlar salmoqli hissa qoʻshdilar. Mazkur yoʻnalish doirasida keyinchalik buxgalteriya taftishi nazariyasi va amaliyoti ishlab chiqildi.

Uchinchi yoʻnalish ham asosan nemis olimlari: Brozius, Guber, Shenvandt va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Rossiyada balans tahlili haqida fan taraqqiyot XX asrning birinchi yarmiga toʻgʻri keladi. A.K. Roshchaxovskiy (1910) moliyaviy tahlil oʻrni va uning buxgalteriya hisobi bilan oʻzaro aloqasini haqqoniy baholab bergan ilk rusbuxgalteri hisoblanadi. Oʻtgan asrning 20-yillarida balansshunoslik nazariyasi, xususan, balans tahlili metodikasi A.P. Rudanovskiy, N.A. Blatov va I.R. Nikolayev ishlarida qatʼiy shakllantirildi.

Oʻzbekistonda moliyaviy tahlil rivojlanish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

1. Turkistonda moliyaviy tahlil ahvoli.
2. Inqilobdan keyingi davrda moliyaviy tahlil rivojlanishi.
3. Bozor sharoitida moliyaviy tahlil.

Xususiy kapitalistik korxonalar va ularning monopol birlashmalarining xoʻjalik faoliyati tahlili asosan balans likvidligini tahlil qilish, aktiv va passiv moddalarini baholashdan iborat boʻlgan. Lekin Turkistonning ayrim sanoat tarmoqlari chet el kapitali bilan hamkorlikda faoliyat yuritganligi bilan bogʻliq ravishda jiddiy qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Bu yerda buxgalteriya hisobi va hisoboti faqatgina nemis, ingliz va fransuz tillaridagi namunalar boʻyicha yuritilmagan. Odatda, balanslar har doim ham haqiqiy manzarani aks ettirmagan. Davlat monopoliyalari daromadlari, xarajatlari va foydasini tahlil qilish metodikasi, uning asosiy qirralarini monopolistlar quyidagicha tavsiflagan:

1) daromadlar va xarajatlar umumiy va moddalar boʻyicha tahlil qilingan;

2) xarajatlar ikki bo'limdan iborat bo'lgan – mahalliy boshqaruv tasarrufi va xo'jalik yuritishiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar hamda ularga u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan xarajatlar;

3) daromadlar, xarajatlar, sof foyda mutlaq va nisbiy miqdorda ifodalangan;

4) daromadlar, xarajatlar hamda sof foyda haqida mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar (moddalar kesimida) dinamikada o'rganilgan (ketma-ket uch yil uchun);

5) tushuntirish matnlarida xulosaviy va qo'shimcha jadvallar keltirilgan.

Turkiston iqtisodiyotida kooperativ faoliyat ancha sezilarli bo'lgan. Tahlil zarurati, unga tabiiy ehtiyoj kooperativ mulkchilik shaklining o'zi bilan shartlangan edi (xo'jalik-moliyaviy faoliyat natijalari haqida kooperativ a'zolari oldida muntazam hisobot). Tahlil jarayonida xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga asosiy e'tibor qaratilgan. Ishlarni iqtisodiy yuritishda tadbirkorlar sof foydani oshirish manbasini ko'zda tutardilar.

XX asr boshida moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishining inqilobdan keyingi davrida ikki holatga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, fanning nazariy masalalarini ishlab chiqish, ikkinchidan, ularni amaliyotda qo'llash. Bu davrda balans tahliliga bag'ishlangan maxsus asarlar paydo bo'lib, ular yaqqol metodik yo'nalishga ega edi va buni xo'jalik faoliyati tahlili taraqqiyotining boshlang'ich nuqtasi sifatida qabul qilish mumkin. XX asrning 30-yillarida xo'jalik faoliyati tahlili kursi oliy ta'lim muassasalari dasturlariga kiritildi, xo'jalik faoliyati tahlili bo'yicha ilk darslik va qo'llanmalar paydo bo'ldi. Ularning mualliflari M.I.Veysman, S.K.Tatur, M.I.Bakanov kabilar edi. Aynan shu yillarda xo'jalik faoliyati tahlilining fan sifatida shakllanishi sodir bo'ldi va u korxonalar iqtisodiyotini kompleks tizimli o'rganish hamda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish zaxiralarini qidirish uchun amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. Ikkinchi Jahon urushidan oldingi yillarda

moliyaviy tahlil masalalari bo'yicha taxminan uch yuzga yaqin kitob va olti yuzdan ziyod ilmiy maqola nashr qilingan.

Urush yillarida buxgalteriya hisobini qayta qurish, urush davri talablariga mos xo'jalik faoliyati tahlili va nazorati yuqorida tilga olingan hamda boshqa mualliflarning asarlarida o'z aksini topdi.

Urushdan keyingi davrni tahlilning nazariy masalalarini asoslangan tarzda ishlab chiqish davri sifatida tavsiflash mumkin. Ayni vaqtda tahlil uzviy ravishda ham korxonalar, ham milliy iqtisodiyot darajasida xo'jalik boshqaruvi amaliyotiga kiritiladi. Asta-sekin moliyaviy tahlilning metodologiyasining mustaqil yo'nalishlari ishlab chiqiladi: qiyosiy, texnik-iqtisodiy, operativ, iqtisodiy-matematik, funksional-qiyamat va hokazo.

M. I.Bakanov, A. D. Sheremet, S.B. Barngolts, V.F Paliy, I.I. Poklad, P.I. Savichev, I.I Karakoz, E.V. Dolgopolov, M.F. Dyachkov, A.Sh. Margulis, A.I. Muravev, V.I. Samborskiy, N.V. Dembinskiy, G.M. Tatsiy, N.G. Chumachenko, V.I. Strajev, S.G. Ovsyannikov, N.A.Rusak, L.I. Kravchenko, B.I. Maydanchik, R.S. Sayfulin, A.F. Aksenenko, G.V. Savitskaya kabi rus iqtisodchi olimlari bilan bir qatorda moliyaviy tahlil metodologiyasi rivojiga N.A. Xan, Ayrumov, I.B. Galleyev, O. Maxmudov, I.N. Toporovski, B.A. Zalesskiy, M.R. Rixsiyev, R.R. Rajapov, I.T. Abdukarimov, M.Q.Pardayev kabi o'zbekistonlik olimlar ham munosib hissa qo'shdilar (1960-1970-yillar).

Nazariy jihatdan puxta ishlab chiqilgan fan sifatida moliyaviy tahlil rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Boshqaruv qarorlarini optimallashtirishga imkon beruvchi matematik usullarni yanada keng qo'llash borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Mahalliy va xorijiy fanning nazariy yutuqlarini amaliyotga joriy qilish jarayoni davom etmoqda. Ushbu jarayonda mamlakatimizning iqtisodchi olimlaridan A. Vahobov, A. Sotvoldiyev, B. Hasanov, R.Rajabov, shuningdek, Toshkent moliya institutining respublikadagi yagona ixtisoslashtirilgan "Moliyaviy tahlil" kafedrasining professor-o'qituvchilari A. Ibroximov,

A. Abdug'aniyev, T. Shog'iyosov, X. Ahmadjonov, Sh. Shoyoqubov, G. Ibragimov, M. Raximov, N. Eshonqulov, Z. Sag'dillayeva kabi olimlari faol ishtirok etmoqda.

Moliyaviy tahlilni nazariy jihatdan rivojlantirish istiqbollari unga yaqin fanlar, birinchi navbatda, matematika, statistika, buxgalteriya hisobi va boshqalarning rivojlanishiga bog'liq. Bundan tashqari, tahlil taraqqiyoti amaliyot talablariga ham uzviy bog'langan. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida u amaliyotda keng qo'llanilmadi, chunki joylarda boshqaruv qarorlarini asoslash zarurati mavjud emas edi, barcha qarorlar yuqoridan belgilab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish, korxonalar va mulkchilik shakllari raqobati mazkur fanga bo'lgan qiziqishni ortishiga olib keldi.

1.2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'rni

Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida korxonalar boshqaruvida tahlilning ahamiyati ortadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tgunga qadar rejali iqtisodiyot talablariga javob beruvchi moliyaviy tahlil tizimi mavjud edi. Axborotlarning asosiy iste'molchisi tarmoq vazirliklari va idoralari, statistika hamda moliyaviy organlar qiyofasida davlat hisoblanardi.

Barcha iqtisodiy fanlar, jumladan moliyaviy tahlil iqtisodiyotda, ijtimoiy munosabatlarda, fuqarolik-huquqiy muhiti va boshqa sohalarda sodir bo'lgan o'zgarishlarga bo'ysunadi. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida yangi axborotdan foydalanuvchilar, biznesni tashkil qilish va yuritishning yangi shart-sharoitlari vujudga keladi. Ishlab chiqarish munosabatlari barcha iqtisodiy fanlar uchun umumiy o'rganish obyeksi hisoblanadi. Shuning evaziga barcha iqtisodiy fanlar bir tizimga birlashadi, bunda ularning har biri boshqasidan farqlanuvchi o'z predmetiga ega bo'ladi. Ishlab chiqarish munosabatlari va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi ta'sirida alohida iqtisodiy subyektlar

moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish ahamiyati ham tobora ortib boradi. Fanlar rivojlanishi bilan uning tarmoqlari differentsiatsiyasi sodir bo‘ladi. Ijtimoiy fanlar differentsiatsiyasi natijasida moliyaviy tahlil shakllangan¹. Avval moliyaviy tahlilning alohida shakllari asosan balansshunoslik, buxgalteriya hisobi va statistika kabi hisob fanlariga taalluqli bo‘lgan. Lekin korxonalarda iqtisodiy ishlar chuqurlashuvi ta’sirida tahlilni maxsuslashtirilgan bilimlar tizimi sifatida ajratish zarurati yuzaga keldi, chunki hisob fanlari amaliyotning barcha talablariga javob berishga qodir emas edi.

Mustaqil fanni shakllantirgan moliyaviy tahlil qator holatlarda statistika, rejalashtirish, buxgalteriya hisobi, matematika va boshqa unga bevosita bog‘liq fanlarga oid ma’lumotlardan kompleks va tizimli ravishda foydalanadi.

Moliyaviy tahlil iqtisodiyot nazariyasi bilan uzviy aloqaga ega. Ma’lumki, iqtisodiyot nazariyasi barcha iqtisodiy fanlar taraqqiyotining nazariy asosi hisoblanadi va iqtisodiy qonuniyatlar, ularning ta’sir mexanizmlarini o‘rganadi. Analitik tadqiqotlar o‘tkazishda ushbu qonuniyatlar ta’sirini hisobga olish zarur. O‘z navbatida, moliyaviy tahlil muayyan tarzda iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘p sonli analitik tadqiqotlar u yoki bu iqtisodiy qonuniyatlar namoyon bo‘lishi haqida ma’lumotlarni o‘zida jamlaydi. Ushbu ma’lumotlarni o‘rganish yangi, oldin ma’lum bo‘lmagan qonuniyatlarni ifodalash, korxonalar, mamlakat yoki jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining ertangi holatini o‘rganishda qo‘l keladi.

Moliyaviy tahlil maxsus fan sifatida iqtisodiy munosabatlar tizimi hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyat qonuniyatlarini yorituvchi boshqa iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog‘langan. Bulardan biri tarmoqlar iqtisodiyoti hisoblanib, u ham iqtisodiy fanlarning metodik va metodologik asosi sanaladi. Iqtisodiyotni bilmay turib xo‘jalik faoliyatining izchil tahlilini amalga oshirishning iloji yo‘q. Iqtisodiyot taraqqiyotning umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini o‘rganadi,

---

¹ Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51 page.

samarali va oqilona xo'jalik yuritish yo'llari va usullarini ilmiy asoslaydi. Moliyaviy tahlil umumiy va o'ziga xos iqtisodiy qonuniyatlar hamda tushunchalar talablariga muvofiqlik nuqtayi nazaridan korxonalar faoliyati rivojlanishini o'rganadi.

Hozirgi sharoitda moliyaviy tahlilning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasini ko'rib chiqish zarurati shunga bog'liqki, rivojlanayotgan va amaliy talab yuqori fan sifatida tahlil "Moliya nazariyasi", "Moliya", "Moliyaviy menejment" kabi turli moliyaviy fanlarning asosiy instrumenti va mazmuniga aylandi. Lekin professional darajada moliyaviy tahlil o'tkazish uchun tahlilning aniq maqsadlariga mutanosib javob beruvchi uslubiyot bilan birga axborot bazasini chuqur anglash ham talab etiladi. Tahlilda foydalaniladigan axborotlarning salmoqli qismi buxgalteriya hisobi tizimida shakllanadi. Moliyaviy tahlilni o'tkazish uchun buxgalteriya hisobidan tashqari boshqaruv va moliyaviy hisobotlar ham axborot bazasi hisoblanadi.¹

1.3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari

Moliyaviy tahlil umumqabul qilingan tamoyillarga qat'iy asoslanishi lozim. Korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlilida tamoyillar bilimning turli jabhalari uchun qo'llaniladi: obyektivlik, ilmiylik, tizimlilik, aniqlik, komplekslilik, muntazamlilik, taqqoslanuvchanlik. Ixtiyoriy darajadagi xo'jalik faoliyati tahlilini olib borishda ularga asoslanish talab qilinadi. Obyektivlik tamoyili tadqiq etilayotgan hodisa, vaziyat, jarayonlar tekshirilgan va ishonchli iqtisodiy axborotlar tizimida ifodalangan obyektiv voqelikni aks ettirishi lozim.

Ilmiylik tamoyili tahlil o'tkazishda ilmiy asoslangan metodika va tartiblarga tayanish lozimligini anglatadi.

---

¹Financial statement analysis. Eleventh edition. K.R. Subramanyam. University of Souther. 51page.

Tizimlilik tamoyili – tadqiq etilayotgan jarayonlar, iqtisodiy hodisalar, xo‘jalik operatsiyalari bir-biri bilan o‘zaro aloqadorlikda, yagona tizimda o‘rganilishini anglatadi.

Aniqlik tamoyili o‘rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlar aniq real ma’lumotlarga asoslanishi lozim, natijalar esa analitik hisob-kitoblarga asoslanadi.

Komplekslilik tamoyili tizimli tahlilning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va uning butun qismlariga dialektik yondashuv sifatida ko‘rib chiqiladi. Tahlil va sintez birligi haqida mulohazalarga tayangan holda hodisa va jarayonlarning barcha jihatlarini ichki aloqadorlikda hamda omillar ta’sirida o‘rganish asosida xo‘jalik faoliyati haqida aniq bilimlarga ega bo‘lish va uni to‘g‘ri baholash mumkin. Demak, kompleks yondashuv faoliyatning barcha jihatlarini qamrab olish, korxonalar iqtisodiyotidagi sabab bog‘lanishlarini har tomonlama o‘rganishni talab etadi.

Muntazamlilik tamoyili hodisadan hodisagacha emas, balki oldindan belgilangan vaqt oralig‘ida doimiy ravishda, uzluksiz tahlil olib borilishini talab qiladi.

Amaliylik tamoyili korxonalar faoliyatida kamchilik hamda xatoliklarni o‘z vaqtida aniqlash va kelgusida bu holatlarga yo‘l qo‘ymaslikni anglatadi. Ishlab chiqilgan tavsiyalar belgilangan natijalarga erishish maqsadida yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni bartaraf etishga yo‘naltiriladi.

Taqqoslanuvchanlik tamoyili taqqoslanuvchanlik shartiga rioya qilinishini talab qiladi. Taqqoslanuvchanlik ta’minlanishi uchun taqqoslanayotgan davrlarda ko‘rsatkichlar o‘lchanishi va aks ettirilishi yagona uslubiyot bo‘yicha amalga oshirilishi lozim.

Korxonalar faoliyatini tavsiflovchi axborot barcha ma’lumotdan foydalanuvchilar uchun tushunarli, ixcham, qulay va qayta ishlashda tushunarli bo‘lishi lozim. Mutanosib axborot manbalarida aks

ettirilgan ma'lumotlar va natijalar foydali, mazmunli va turli hisobot davrlari uchun taqqoslanuvchan bo'lishi darkor.

Nazorat savollari:

1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanish tartibi qanday?
2. O'zbekistonda moliyaviy tahlil rivojlanish tarixini qanday davrlashtirish mumkin?
3. Moliyaviy tahlilning rivojlanish tarixiga kimlar hissa qo'shgan?
4. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o'rni qanday?
5. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillariga izohlar.

II BOB. MOLIYAVIY TAHLILNING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI

Reja:

- 2.1. Moliyaviy tahlilning mazmuni.
- 2.2. Moliyaviy tahlilning predmeti va vazifalari.

Tayanch soʻzlar:

Fan predmetining taʼrifi; fanni vazifalari; tahlil obykti; tahlil subyekti; iqtisodiyot nazariyasi va tahlil fanlarining bogʻliqligi; buxgalteriya hisobi va tahlil; audit va tahlil; marketing va tahlil; moliya va tahlil; soliq va tahlil. tahlil soʻzining mazmuni; moliyaviy tahlilining asosiy prinsiplari.

2.1. Moliyaviy tahlilning mazmuni

Tahlil (uni xoʻjalik faoliyatiga bogʻlamasdan va mustaqil fan sifatida ajratmay) azaldan mavjud va insoniyatning jami ilmiy hamda amaliy faoliyati asosida yotuvchi ancha keng tushuncha hisoblanadi. Tahlil obyekt va hodisalarni qismlarga ajratib oʻrganish jarayonini oʻzida aks ettiradi. Tahlilga teskari jarayon sifatida sintez namoyon boʻlib, u bilan tahlil koʻpincha amaliy yoki bilish faoliyatida uygʻunlashadi. Oʻrganilayotgan obyekt turi, uning strukturasi murakkabligi, oʻrganilayotgan jarayonning mavhumlik darajasi va ularni amalga oshirish usullariga bogʻliq ravishda tahlil turli shakllarda namoyon boʻladi, jumladan koʻpincha ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlar(kimyoviy tahlil, matematik tahlil, biologik tahlil, moliyaviy tahlil)da tadqiqot soʻzining sinonimi hisoblanadi.

Moliyaviy tahlil fan sifatida obyektiv iqtisodiy qonuniyatlar hamda obyektiv va subyektiv omillar taʼsirida yuzaga kelgan iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etish bilan bogʻliq maxsus bilimlar tizimini oʻzida aks ettiradi.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-bob. Moliyaviy tahlilning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari.....	5
1.1. Moliyaviy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi.....	5
1.2. Iqtisodiy fanlar tizimida moliyaviy tahlilning o‘rni.....	10
1.3. Moliyaviy tahlilning asosiy tamoyillari.....	12
2-bob. Moliyaviy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari.....	15
2.1. Moliyaviy tahlilning mazmuni.....	15
2.2. Moliyaviy tahlilning predmeti va vazifalari.....	20
3-bob. Moliyaviy tahlilning metodi va unda qo‘llaniladigan usullar.....	24
3.1. Moliyaviy tahlil metodi, uning o‘ziga xos xususiyatlari.....	24
3.2. Moliyaviy tahlilda qo‘llaniladigan usullar.....	28
3.3. Taqqoslash usuli.....	29
3.4. Nisbiy va o‘rtacha miqdorlardan foydalanish.....	32
3.5. Moliyaviy tahlilda guruhlash usuli.....	36
3.6. Moliyaviy tahlilda balans usuli.....	37
3.7. Zanjirli o‘rin almashtirish usuli.....	38
3.8. Mutlaq farqlar usuli.....	43
3.9. Nisbiy farqlar usuli.....	45
3.10. Korrelatsion tahlil usullari	46
3.11. Integral usul va uning moliyaviy tahlilda qo‘llanishi	49
4-bob. Moliyaviy tahlil turlari, shakllari va ularning axborot manbalari....	53
4.1. Moliyaviy tahlilning turlari va ularning tasniflanishi.....	53
4.2. Boshqarish tizimi bo‘yicha o‘tkaziladigan tahlil turlari.....	57
4.3. O‘zaro bog‘langan obyektlar bo‘yicha o‘tkaziladigan tahlil turlari.....	61
4.4. Boshqarish masshtabi va darajasi bo‘yicha o‘tkaziladigan tahlil turlari.....	63
4.5. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari.....	66
4.6. Tahlilda foydalaniladigan axborot manbalarining to‘g‘riligini tekshirish usullari.....	70
5-bob. Moliyaviy tahlil ishlarini tashkil qilish.....	75
5.1. Xo‘jalik subyektlarida moliyaviy tahlil ishlarini tashkil etishning zaruriyati.....	75
5.2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o‘tkazish bosqichlari.....	79

6-bob. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini tahlili.....	82
6.1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari.	82
6.2. Ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili.....	85
6.3. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili	88
6.4. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili.....	90
6.5. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili.....	93
6.6. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari.....	97
6.7. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili.....	98
6.8. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari tahlili.....	102
6.9. Mahsulot sifati tahlili.....	105
7-bob. Mehnat resurslari va mehnatga haq to'lashni tahlil qilish.....	111
7.1. Mehnat resurslari tahlilining mazmuni va vazifalari.....	111
7.2. Korxonani mehnat resurslari bilan ta'minlanishini tahlili.	113
7.3. Ish kuchi qo'nimsizligi va ishchilarning malaka darajasini tahlili.....	115
7.4. Ishchilarni ish vaqtidan foydalanishini tahlili va uning o'zgarish sabablari.	117
7.5. Mehnat unumdorlik dinamikasining tahlili.....	118
7.6. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	119
7.7. Ishchining mehnat unumdorligiga ta'sir etuvchi omillarning tahlili.....	120
7.8. Mahsulot mehnat sig'imini tahlili.....	122
7.9. Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillarini tahlili.....	124
8-bob. Asosiy vositalar tarkibi, holati va samaradorligi tahlili.....	127
8.1. Asosiy vositalar tahlili vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti.....	127
8.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili.....	129
8.3. Asosiy vositalar harakati tahlili.....	133
8.4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari.	138
8.5. Fond qaytimining omilli tahlili.....	141
8.6. Uskunalardan foydalanish tahlili	144
9-bob. Moliyaviy tahlil asoslari.....	148
9.1. Moliyaviy tahlilining shakllanishi.....	148
9.2. Kreditdan foydalanishning kengayishi.....	149
9.3. Moliyaviy hisobotlar tahlilining ahamiyati.....	151
9.4. Tahlilning texnik va ahamiyatli jihati. Risk tahlili.....	152

9.5. Moliyaviy hisobot tahlili fanining shakllanish elementlari.....	154
9.6. O'zbekistonda moliyaviy tahlil fanining rivojlanishi.....	157
10-bob. Moliyaviy tahlilni tashkil etilishi va axborot manbalari.....	164
10.1. Moliyaviy tahlilning mazmuni, ahamiyati va vazifalari.....	164
10.2. Moliyaviy tahlilni tashkil etish va o'tkazish bosqichlari.....	175
10.3. Moliyaviy tahlil jarayonida foydalaniladigan axborot manbalari.....	177
10.4. Moliyaviy tahlilni tashkil etish shakllari.....	181
10.5. Moliyaviy tahlilni o'tkazish bosqichlari.....	186
10.6. Moliyaviy tahlilning axborot manbalari.....	188
11-bob. Operatsion faoliyat tahlili.....	190
11.1. Firma va kompaniyilarning daromadlari tahlili.....	190
11.2. Firma va kompaniyilarning xarajatlari tahlili.....	193
11.3. Firma va kompaniyalarda foyda tahlili.....	196
11.4. Mahsulot (ish xizmatlar) ishlab chiqarish hajmini tahlili	204
11.5. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili.....	206
11.6. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimentini boshqarish.....	209
12-bob. Xarajatlar tahlili va budjetlashtirish.....	213
12.1. Xarajatlar turlari.....	213
12.2. Xarajatlar tahlili.....	216
12.3. Budjetlashtirish.....	220
13-bob. Buxgalteriya balansini tahlili.....	232
13.1. Buxgalteriya balansi, uning tarkibiy tuzilishi.....	232
13.2. Buxgalteriya balansini o'qish va tahlil qilish orqali firma va kompaniyalar moliyaviy holatiga baho berishning mazmuni.....	239
13.3. Buxgalteriya balansini gorizontaal va vertikal tahlili.....	243
13.4. Firma va kompaniyalarni mulki, kapitali va majburiyatlarini moliyaviy koeffitsiyentlardagi baholanishi.....	246
13.5. Buxgalteriya balansini trend tahlili.....	253
13.6. Firma va kompaniyalar aktivlari va passivlarini tahlili.....	255
14-bob. Likvidlik va to'lov layoqatini tahlili.....	264
14.1. Korxonalarda likvidlik va aylanma aktivlar tushunchasi.....	264
14.2. Korxonaning to'lov qobiliyatini tahlili.....	269

14.3. Likvidlilikda aylanma kapital o'Ichovi.....	275
14.4. Aylanma mablag'larning aylanishini tahlili.....	277
14.5. Joriy likvidlilik koeffitsiyentining maxraji.....	282
14.6. Korxonaning to'lov layoqatini baholash ko'rsatkichlari.....	288
14.7. Korxonaning to'lov layoqati ko'rsatkichlari va ularni hisoblash tartibi..	293
15-bob. Moliyaviy barqarorlik tahlili.....	297
15.1. Moliyaviy barqarorlik tushunchasi va mohiyati.....	297
15.2. Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari.....	300
15.3. Korxonaning moliyaviy barqarorligini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar.....	311
15.4. Moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar.....	313
16-bob. Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili.....	319
16.1. Moliyaviy koeffitsiyentlar tushunchasi va mohiyati.....	319
16.2. Moliyaviy koeffitsiyentlar va ularning aniqlanishi.....	323
16.3. "Robert Morris Associates" koeffitsiyentlari tadqiqotlari.....	324
17-bob. Foyda va rentabellik tahlili.....	344
17.1. Foyda va rentabellik tahlilining ahamiyati va vazifalari.....	344
17.2. Foydaning shakllanishi va ularning turlari.....	348
17.3. Foyda va unga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	350
17.4. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir etuvchi omillar tahlili.....	351
18-bob. Dividend tahlili.....	357
18.1. Dividendning iqtisodiy mohiyati va uning tahlili.....	357
18.2. Korxonada dividend siyosatining asosiy yo'nalishlari va tahlili.....	366
18.3. Firma va kompaniyalar bozor aktivligini tahlili.....	376
19-bob. Kreditga layoqatlik tahlili.....	382
19.1. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni mezonlari va moliyaviy tahlil vazifalari.....	382
19.2. Firma va kompaniyalarda, uzoq va qisqa muddatli kreditlarni jalb etishda moliyaviy tahlil.....	390
19.3. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashda mablag'lar likvidligi va to'lov qobiliyatini tahlili.....	394

19.4. Firma va kompaniyalarni kreditga layoqatligini baholashni boshqa qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlili.....	404
19.5. Firma va kompaniyalarda kreditga va layoqatligini o'stirishning amaliy chora-tadbirlari.....	405
20-bob. Pul mablag'lari harakatining tahlili.....	411
20.1. Pul oqimi tahlilining mazmuni, vazifalari va tahlil manbalari.....	411
20.2. Pul mablag'lari umumiy harakatining tahlili.....	414
20.3. Asosiy faoliyatdagi pul oqimining tahlili.....	417
20.4. Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'lari harakatining tahlili.....	421
21-bob. Kapital tarkibi va uning tahlili.....	425
21.1. Kapital tarkibi va uning tahlilining ahamiyati, tahlil vazifalari va axborot manbalari.....	425
21.2. Kapital tarkibi, o'zgarishi va dinamikasining tahlili.....	429
21.3. Kapital va uning samaradorligini baholash.....	437
21.4. Kapitalni ko'paytirish omillarini aniqlash.....	445
22-bob. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tahlil qilish.....	447
22.1. Tahlilning vazifasi va axborot manbai.....	447
22.2. Debitorlik va kreditorlik balansini tuzish.....	451
22.3. Debitorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlili.....	455
22.4. Kreditorlik qarzlarning umumiy hajmi, tarkibi va vujudga kelish muddati bo'yicha tahlili.....	460
23-bob. Tarmoqlarda tahlil xususiyatlari.....	466
23.1. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tahlilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishning zarurligi, maqsadi va vazifalari.....	466
23.2. Savdo korxonalarini faoliyatini tahlil qilishning xususiyatlari.....	469
23.3. Qishloq xo'jaligi korxonalarini xo'jalik faoliyatini tahlilining xususiyatlari.....	476
23.4. Qurilish tashkilotlarida tahlilning xususiyatlar.....	488
24-bob. Iqtisodiy nochorlik tahlili va taomillar.....	495
24.1. Iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) tushunchasi mohiyati, firma va kompaniyalarda iqtisodiy nochorlikka olib keluvchi sabablar va omillar.....	495

24.2. Moliyaviy barqaror, moliyaviy xavf-hatari bor va moliyaviy nobarqaror firma va kompaniyalar faoliyatini tahlili.....	500
24.3. Firma va kompaniyalar iqtisodiy nochorligini tahlili.....	502
24.4. Korxonalar iqtisodiy nochorligini prognozlashdagi modellar.....	507
24.5. Iqtisodiy nochor firma va kompaniyalar faoliyatini moliyaviy sog'lomlashtirishda xalqaro tajribalar hamda ulardan foydalanish.....	512
25-bob. Qiyosiy tahlil va moliyaviy holatni reyting baholash.....	518
25.1. Qiyosiy tahlil.....	518
25.2. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholashning ahamiyati.....	520
25.3. Korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash tartibi.....	525
25.4. Moliyaviy tahlilni yakuniy xulosalarini rasmiylashtirish tartibi.....	528
26-bob. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	532
26.1. Moliyaviy natijalar tahlilining mazmuni va asosiy vazifalari.....	532
26.2. Mahsulot(ish,xizmat)lar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija va uning o'zgarish sabablari tahlili.....	536
26.3. Mahsulot ishlab chiqarishning kritik hajmi darajasi va tahlili.....	540
26.4. Asosiy faoliyatdan olingan foyda yoki zararlar tahlili.....	541
26.5. Umumxo'jalik faoliyati va soliq to'lagunga qadar moliyaviy natijalarning tahlili.....	544
26.6. Foydaning ishlatilishi tahlili.....	547
27-bob. Moliyaviy bashoratlash.....	550
27.1. Moliyaviy bashoratlashning mohiyati va uni tahlilda qo'llash zaruriyati..	550
27.2. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash.	552
27.3. Korxonalarda pul mablag'lari oqimini bashoratlash va uning o'ziga xos xususiyatlari.....	559
Foydalanilgan adabiyotlar.....	571
GLOSSARIY	579